

Дзмітрый Дзятко

 <https://orcid.org/0000-0002-9544-3423>

Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка

Філалагічны факультэт

Кафедра мовазнаўства і лінгвадыдактыкі

220030, Мінск, вул. Савецкая, д. 18, корп. 2

lingby@gmail.com

Ілюстрацыйны параметр у лінгвістычнай тэрмінаграфіі

Illustrative parameter in linguistic terminography

Рэзюмэ

Мэта артыкула – на матэрыяле тлумачальных слоўнікаў лінгвістычных тэрмінаў прааналізаваць канстытуцыйна-кантэнтныя асаблівасці ілюстрацыйнага параметра ў структуры слоўнікавага артыкула. Праблема вывучаецца ў чатырох аспектах: ступень даследаванасці ілюстрацыйнага параметра ў лінгвістыцы; фактары, якія ўплываюць на аб’ём і характар ілюстрацый у слоўніках; спосабы ўключэння ілюстрацый у структуру слоўнікавага артыкула; тыпы ілюстрацый, якія выкарыстоўваюцца ў метатэрмінаграфіі. Ілюстрацыі ў лексікаграфіі ў цэлым і ў тэрмінаграфіі ў прыватнасці дастаткова важныя, паколькі дазваляюць: канцэптуальна дапоўніць інфармацыю ў дэфініцыі; прадэманстраваць характар кантэксту, у якім можа выступаць рэестравае слова; адрозніць адно значэнне ад другога; ідэнтыфікаваць разнастайныя граматычныя мадэлі і вызначыць сферу тыповых спалучэнняў; акрэсліць сферу выкарыстання рэестравай адзінкі і інш.

Ключавыя словы: лексікаграфія, тэрмінаграфія, ілюстрацыя, слоўнік, тэрмін, слоўнікавы артыкул.

Summary

The purpose of the article is to analyze the constitutional and content-related features of illustrative parameters within the structure of a dictionary entry, drawing upon the material of explanatory dictionaries of linguistic terms. The problem is studied in four aspects: the degree of research of illustrative parameter in linguistics; factors affecting the volume and nature of images in dictionaries; ways to include images in the structure of a dictionary entry; types of images used in

metaterminography. Images in lexicography in general and in terminography in particular are quite important, since they allow the user to: supplement the information contained in the definition conceptually; demonstrate the nature of the context in which a registered word can be used; distinguish one meaning from another; identify various grammatical models and determine the scope of typical combinations; outline the scope of use of a registered unit, etc.

Keywords: lexicography, terminography, image, dictionary, term, dictionary entry.

У тэорыі лексікаграфіі і тэрмінаграфіі асаблівае значэнне надаецца вывучэнню мікраструктуры слоўніка – зместу і арганізацыі слоўнікавых артыкулаў, у якіх апісваюцца адпаведныя рээстравыя адзінкі. Пры гэтым на працягу некалькіх апошніх дзесяцігоддзяў слоўнікавы артыкул нярэдка кваліфікуецца як спецыфічны від тэксту (Schaefer, 1987), які ствараецца па пэўных канонах з улікам асаблівасцей канкрэтнага матэрыялу і фармальна-кантэнтнага напаўнення іншых суадносных фрагментаў у межах выдання.

«Цела» слоўнікавага артыкула складаецца з шэрагу інфармацыйных зон. Іх колькасць, паслядоўнасць і напаўненне (г. зн. адлюстраванне розных слоўнікавых параметраў) у канкрэтным выданні «вызначаецца спецыфікай мовы, лексікаграфічнай традыцыяй адпаведнай краіны, тыпам і прызначэннем слоўніка і поглядамі дадзенага вучонага» (Гак, 1998, 462–463). Важным фактарам уплыву на мікраструктуру з’яўляецца тып слоўніка – тлумачальны, перакладны, рээстравы. Больш рэдкія тлумачальна-перакладныя слоўнікі па структуры максімальна набліжаны да тлумачальных, але, як правіла, адрозніваюцца паслядоўнай наяўнасцю іншамойных эквівалентаў.

Мэта гэтага даследавання – на матэрыяле тлумачальных слоўнікаў лінгвістычных тэрмінаў прааналізаваць канстытуцыйна-кантэнтныя асаблівасці ілюстрацыйнага параметра ў структуры слоўнікавага артыкула.

З гэтай мэтай мы паспрабуем адказаць на чатыры ўзаемазвязаныя пытанні:

- 1) у якой ступені даследаваны асаблівасці ілюстрацыйнага параметру ў лінгвістыцы;
- 2) якія фактары ўплываюць на аб’ем і характар ілюстрацый у слоўніках;
- 3) якім чынам ілюстрацыі ўключаюцца ў «цела» слоўнікавага артыкула;
- 4) якія тыпы ілюстрацый выкарыстоўваюцца ў тлумачальных слоўніках лінгвістычных тэрмінаў.

Матэрыялам для даследавання паслужылі беларускія слоўнікі лінгвістычных тэрмінаў (як аўтаномныя, так і інкарпараваныя), укладзеныя ў перыяд з 1962 г. да 2019 г.

Метады даследавання – апісальны метады сінхроннага аналізу, параўнальна-супастаўляльны метады і асобныя прыемы кампанентнага аналізу.

У беларускай мове слова *ілюстрацыя* (ад лац. *illustratio* ‘выява, жывое апісанне’) выкарыстоўваецца з некалькімі значэннямі, што пацвярджаецца дадзенымі тлумачальных слоўнікаў і кантэкстамі:

1) дзеянне паводле дзеяслова *ілюстраваць* – даць (даваць) малюнку, якія суправаджаюць, паясняюць змест твора: *У дэталях я яшчэ не прадумаў плана, а ў асноўных рысах ён такі – абысці пехатою цэлы раён, апісаць яго, сабраць народныя песні, легенды і іншыя віды народнай творчасці, багата ілюстраваць свае падарожжы фатаграфіямі...* (Якуб Колас); *У Законе двойчы падаецца ілюстрацыя Токія, аднак анідзе не тлумачыцца* (З. Саўка);

2) малюнак у кнізе, часопісе, які суправаджае тэкст або тлумачыць змест: *На 80-й старонцы як ілюстрацыя да артыкульчыка «Хлопчыкі і сінічка» нарысавана заместа сінічкі чубатая жаваранка* (Якуб Колас);

3) прыклад, які дапаўняе, пацвярджае што-н.: *Давераснеўская біяграфія паэта – красамоўная ілюстрацыя лесу перадавой заходнебеларускай моладзі* (Я. Брыль).

У тэарэтычнай лексікаграфіі і тэрмінаграфіі паняцце *ілюстрацыя* мае 2 асноўныя значэнні:

1) зона слоўнікавага артыкула, у якой падаецца кантэкставае выкарыстанне рээстравай адзінкі;

2) малюнак, які суправаджае семантызацыю рээстравай адзінкі або змяняе яе.

Другое значэнне (разам з першым) больш актуальнае для слоўнікаў агульнаўжывальнай лексікі, дыялектных, вучэбных слоўнікаў, некаторых слоўнікаў тэрмінаў (напр., тэхнічных, археалагічных, мастацтвазнаўчых і інш.), асобных публікацый па гісторыі і метадалогіі лексікаграфіі. У прыватнасці, у артыкуле І.У. Галуза разглядаюцца дзісенскія і пінскія этнаграфічныя малюнкi Я. Драздовіча як спроба ўкладання тэматычнага слоўніка (выкарыстанне мастацкіх ілюстрацый у функцыі дэфініцый) (Галуза, 2017). У іншых даследаваннях вывучаюцца кантэкставыя (Сидоренко, 2006; Судачков, 2005 і інш.) і працэдурныя (Семенова, 2019) аспекты лексікаграфічнага ілюстравання.

У еўрапейскай тэрмінаграфіі *зона ілюстрацый* найчасцей характарызуецца як *азначальны кантэкст* – г. зн. тэкст, які дазваляе карыстальніку вывесці значэнне паняцця ўскосна. Увогуле паняцце кантэксту больш шырокае за паняцце *зона ілюстрацый*, паколькі з’яўляецца істотным не толькі для тэрмінаграфічнай, але і для тэрміналагічнай працы. Па сутнасці, вылучэнне кантэкстаў, іх даследаванне і фрагментацыя з’яўляецца прапедэўтычным этапам стварэння слоўніка – «калі сістэмы паняццяў і паслядоўныя азначэнні яшчэ не сфармуляваны» (ISO, 30).

Такім чынам, праблема фарміравання ілюстрацыйнага параметру ў слоўнікавым артыкуле застаецца маладаследаванай. На гэтую акалічнасць слухна звяртае ўвагу Р. Drysdale. Вучоны бачыць прычыну такой сітуацыі

ў тым, што лексікографы, на яго думку, не разглядаюць падбор прыкладаў у якасці сферы рэальнага выкарыстання сваіх лексікаграфічных навываў (Drysdale, 1987).

Традыцыйны падыход да слоўнікавага азначэння тэрміна грунтуецца на ўказанні неабходных і дастатковых прымет, якія дазваляюць аднесці аб'ект да катэгорыі іншых падобных аб'ектаў. Даследаванні па тэорыі стэрэатыпаў і прататыпічнай семантыцы сведчаць пра недастатковасць прадстаўлення значэння толькі ў яго дэнататыўнай характарыстыцы. Таму, на думку Р. Stock, лексікографы павінны змяніць свае ўяўленне пра самую структуру дэфініцыі і ўключаць у яе энцыклапедычную інфармацыю ў тым аб'еме, які дэтэрмінуецца стэрэатыпам лексічнай адзінкі (Stock, 1992).

У асобных выпадках ілюстрацыя выконвае не дапаможную, а вызначальную ролю ў семантызацыі тэрміна. Так, паводле меркавання Е.А. Шерстянниковой, пры апісанні гістарычнага матэрыялу часам цяжка зразумець, што стаіць за тым або іншым тэрмінам у таго або іншага аўтара. Складана, напрыклад, дакладна вызначыць, што меў на ўвазе ў XVIII ст. М.Г. Курганаў пад паняццем *предвзятіе*: «Предвзятіе есть, когда нѣкое непринятое слово бываетъ въ частяхъ разумѣваемо: сыновья мои учатся, Яковъ грамматики, Петръ азбуки, Павелъ ходитъ и говоритъ» (Шерстянникова, 2019, 335).

Істотным фактарам, які ўплывае на аб'ем і характар ілюстрацый, з'яўляецца адрасацыя слоўніка. Асаблівае значэнне маюць прыклады ў вучэбных слоўніках. На падставе эксперыменту са студэнтамі, якія вывучаюць англійскую мову як замежную, В. Laufer прыйшоў да шэрага высноў:

- 1) засваенне новай лексікі больш эфектыўнае лепш, калі словы не толькі маюць азначэнне, але і ілюструюцца прыкладамі ўжывання;
- 2) прыклады, пабудаваныя лексікографам, больш карысныя для разумення новых слоў у параўнанні з аўтэнтычнымі тэкставымі ілюстрацыямі;
- 3) на эфектыўнасць сканструяваных прыкладаў агульнае веданне лексікі ўплывае менш, чым пры выкарыстанні аўтэнтычных тэкстаў (Laufer, 1992).

Яшчэ менш распрацавана праблема выкарыстання кантэкстуальных прыкладаў у тэрмінаграфіі. Фактычна яна амаль ігнаруецца ўсходнеславянскімі лінгвістамі і асвятляецца ў адзінкавых замежных публікацыях. Галоўным чынам аналізуюцца аспектыя праблемы, звязаныя з падборам і падачай ілюстрацыйнага матэрыялу ў канкрэтных слоўніках. Так, Ж.М. Барахоева пры распрацоўцы зонавай структуры слоўніка лінгвастылістычных тэрмінаў вылучае зону прыкладаў і адзначае, што яна можа фарміравацца ў двух напрамках: прыкладамі з лінгвастылістычнай літаратуры для ілюстрацыі сучаснага тэрмінаўжывання і прыкладамі выкарыстання аналізуемых сродкаў у адпаведных слоўнікавых артыкулах (Барахоева, 2002, 119). У даследаванні «Спецыяльныя моўныя тэрміны: роля кантэкстуальных прыкладаў, рэпрэзентатыўнасць узораў і нарматыўныя патрабаванні» пад кантэкстуальным прыкладам разумеецца тэкставы фрагмент, які змяшчае загаловачную адзін-

ку (слова) або марфалагічна звязаную форму слова, якая падаецца разам з загаловачным словам і іншай інфармацыяй у слоўнікавым артыкуле (Ahmad, Fulford, Rogers, 1992). Ілюструецца, як правіла, семантычная, граматычная або прагматычная інфармацыя пра рээстравую адзінку. У якасці кантэкстуальных прыкладаў могуць выкарыстоўвацца вытрымкі з аўтэнтычных тэкстаў, фразы і сказы, створаныя лексікографам, або мадыфікаваныя вытрымкі з тэкстаў. Даследчыкі прапануюць спецыялістам-тэрміналагам, якія працуюць над стварэннем банка тэрмінаў, адбіраць кантэкстуальныя прыклады па 18 крытэрыях, згрупаваных у катэгорыі больш высокага ўзроўню. Рэкамендуецца пазбягаць прыкладаў з займеннікамі, якія здзяйсняюць рэферэнцыю за межы ілюстрацый, а таксама канструкцый са складанай семантычнай структурай. Аптымальнымі з'яўляюцца ілюстрацыі, якія ўвасабляюць завершаную думку ў сказе, прыклады, у якіх тэрмін уводзіцца ў пачатку або бліжэй да пачатку сказа і г. д. Іншымі словамі, прапанаваныя крытэрыі судносяцца з патрабаваннем кагерэнтнасці і кагезіі тэксту, з прагматычнымі і кагнітыўнымі аспектамі апрацоўкі інфармацыі. Аўтары лічаць, што рэпрэзентатыўныя ілюстрацыі з тэкстаў спецыяльнай літаратуры ў цэлым істотна садзейнічаюць стандартызацыі тэрміналогіі (Ahmad *et al.*, 148–149).

Прыведзеныя звесткі сведчаць, што важнасць і неабходнасць ілюстрацый у тэрмінаграфіі не аспрэчваецца лінгвістамі. Праўда, найперш гэта датычыцца тлумачальных слоўнікаў. Праблема ілюстрацый у перакладных, тлумачальна-перакладных і рээстравых слоўніках аўтарамі, як правіла, не ўздымаецца.

На наш погляд, найбольш важнымі аспектамі ілюстрацыйнага параметра ў тэрмінаграфіі з'яўляюцца наступныя:

- 1) спосабы ўключэння ілюстрацый у слоўнік;
- 2) тыпалогія кантэкставых ілюстрацый.

Як сведчыць аналіз фактычнага матэрыялу структуру слоўнікавага артыкула кантэкставыя ілюстрацыі могуць уводзіцца некалькімі асноўнымі спосабамі:

1) *асіндэтычным* (ад англ. *asyndetic* 'бяззлучнікавы') – праз двукроп'е пасля зоны семантызацыі; такім чынам часцей за ўсе ўводзіцца асобныя моўныя адзінкі або іх спалучэнні:

АБАГУЛЕНА-ПРАДМЕТНЫЯ ЗАЙМЕННІКІ – займеннікі, якія ўказваюць на прадметы і па свайму значэнню набліжаюцца да назоўнікаў: [*я, ты, ен, мы, вы, яна, яно, яны, сябе, ніхто, нехта, нішто, нешта, хто, хтосьці*]¹ (Юрэвіч, 1962);

МОНАСЕМІЧНАЕ СЛОВА (ад грэч. *monos* 'адзін', *sēma* 'знак') – слова з адным значэннем: [*алень, ветразь, горн, дакор, кветнік*] (Бірыла, Сцяцко, 1990).

¹ Тут і далей прамыя дужкі з перакладзінай (« [» і «] ») служаць для вылучэння межаў зон інфармацыі ў структуры слоўнікавага артыкула, а таксама для засяроджвання ўвагі на пэўных элементаў слоўніка.

2) *інтрадуктыўным* (англ. *introduction* ‘уводзіны, укараненне’) – з дапамогай пабочнага слова *напрыклад* (*напр.*):

НЯЗВЯЗАНАЯ АСНОВА – такая аснова, якая можа існаваць самастойна, без афіксаў, [напр.: *новы стол, крок, малады і г. д.*] (Юрэвіч, 1962);

Паэтызмы – група лексікі з афарбоўкай узнесласці, абмежаваная ўжываннем пераважна ў вершаваных жанрах літаратуры XVIII – першай паловы XIX стст. [Напр.: назоўнікі: *ланіты, вочы, персі, чало, ліра, муза, вянок, благаслаўленне, вяшчун, дзясніца, лік (твар), святыня, уладанне, уладыка, храм, цвярдэня; прыметнікі: дзіўны, цудоўны, натхнены, адважны, блакітны, прамяністы, залатакудры, духмяны; дзеясловы: благасловіць, зардзець*] (Казімірская, 2012).

Пры інтрадуктыўным спосабе ілюстрацыі могуць як падавацца як пасля двукроп’я, так і разам з пабочным словам уключацца ў круглыя дужкі:

ВЫБАРКА – выбарчая сукупнасць, атрыманая ў выніку статыстычных назіранняў [(напрыклад, сукупнасць фанетычных слоў у пэўным тэксце)] (Рагаўцоў, 2013);

ГАПЛАЛОГІЯ <...> – спрашчэнне гукавога складу слова ў выніку выпадзення аднолькавага суседняга складу [(напр.: *мінералогія* замест *мінералалогія*)] (Юрэвіч, 1962).

3) *тэрмінатыўным* (ад лац. *terminus* ‘мяжа’) – асобным словазлучэннем, сказам, аддзеленым ад зоны семантызацыі:

СТРУКТУРНЫ – 1) *прым. да* Структура. [Структурны тып. Структурныя адзінкі мовы] <>. (Бірыла, Сцяцко, 1990);

Гіпербала (грэч. *hyperbole* – ‘кіданне зверху’) – наўмыснае перабольшанне ў характарыстыцы чаго-небудзь, каго-небудзь.

[*Ваша сястра – сама сціпласць, але затое яе сяброўка – само нахабства, сама фанабэрыя*]. (Казімірская, 2012);

Сфрагіда (грэч. *sphragis* – ‘пячатка’) – абазначэнне аратарам сябе па прозвішчы ці па імені (як трэцяя асоба замест першай).

[*Калі на гэтым сходзе есць хоць адзін чалавек, які шчыра любіў Цэзара, то я гавару яму: любоў Брута да Цэзара была не меншай, чым яго... Я паступіў з Цэзарам так, як вы паступілі б з Брутам*] (Брут) (Казімірская, 2012).

4) *канектыўным* (англ. *connect* ‘спалучаць, звязваць’) – шляхам уключэння ілюстрацый у слоўнікавы артыкул з дапамогай дадатковага тэксту без выразных фармальных межаў паміж інфармацыйнымі зонамі:

НЕТЭМАТЫЧНЫЯ ДЗЕЯСЛОВЫ – дзеясловы, у якіх асабовыя канчаткі далучаюцца непасрэдна да кораня. [У сучаснай беларускай мове маюцца два такія дзеясловы: *есці і даць*, у старарускай іх было пяць: *быць, даць, есці, вьдѣти, имѣти*] (Юрэвіч, 1962);

Тропы (грэч. *tropos* – ‘паварот, зварот’) – словы або выразы, ужытыя ў пераносным сэнсе з мэтай дасягнення большай выяўленчай выразнасці маўлення. Да тропай адносяцца:

метафара, метанімія, сінекдаха, праяпапея (увасабленне), алегорыя, сімвал, каламбур, парадокс, сінестэзія, антанамазія, эпітэт, аксюмаран, антытэза, эмпфаза, антанаклаза, гіпербала, літота, антыфразіс, перыфраза, алюзія і інш. (Казімірская, 2012).

5) *партыкулярным* (лац. *particula* ‘часціца’) – з дапамогай часціцы *гэта*, якая аддзяляе зону ілюстрацый ад зоны семантызацыі:

Афікс – агульная назва ўсіх службовых (некараневых) марфем; [гэта прыстаўка, суфікс, канчатак, постфікс] (Таміліна, 2019);

Няўласна-простае, або няўласна-аўтарскае, маўленне – спосаб перадачы чужога маўлення, пры якім выкарыстоўваюцца элементы прамога і ўскоснага маўлення. [Гэта маўленне апавядальніка, працягае разам з тым лексікай, значэннямі (семантыкай), сінтаксічнымі канструкцыямі маўлення персанажа – крыніцамі інфармацыі, яго інтанацыямі, пачуццямі, думкамі] (Казімірская, 2012).

Зразумела, што ў межах аднаго выдання аўтары імкнуцца стандартызаваць ілюстрацыі, напрыклад, у (Казімірская, 2012) у пераважнай большасці слоўнікавых артыкулаў выкарыстоўваецца тэрмінатыўны спосаб. Аднак часцей за ўсё ў слоўніках адзначаецца не адзін, а некалькі спосабаў увядзення ілюстрацый. Найбольш пашыраны спалучэнні асіндэтычнага і інтрадуктыўнага спосабаў, а таксама асіндэтычнага, інтрадуктыўнага і канектыўнага спосабаў (Юрэвіч, 1962).

У асобных выпадках розныя спосабы могуць спалучацца нават у адным слоўнікавым артыкуле, напрыклад, інтрадуктыўны і канектыўны:

АПРОШЧАННЕ – марфалагічны працэс у граматычным складзе слова, у выніку якога раней вытворныя асновы ўспрымаюцца цяпер як невытворныя, [напр.: *дар* разглядаецца як аснова невытворная, хоць гістарычна тут быў суфікс -р- (*дар* – ад *даць*, *пір* – ад *піць*)] <...> (Юрэвіч, 1962).

АРФАГРАМА [гр. *orthos* – ‘правільны’, *gramma* – ‘пісьмо’] – асобнае напісанне, якога датычыцца пэўнае правіла правапісу; [напр., у слове *просьба* рэалізуецца правіла правапісу зычных караня, у адпаведнасці з якім зычныя караня не змяняюцца ў сувязі са зменай у іх вымаўленні, абумоўленай пазіцыяй, а напісанне правяраецца пастаноўкай пасля іх галоснага гука – *прасіць*] (Юрэвіч, 1962).

Такія аўтарскія рашэнні могуць прыводзіць да аплікацыі інфармацыйных зон, што, па-першае, ускладняе вывучэнне слоўнікаў, і, па-другое, у прынцыпе «размывае» структуру слоўніка і набліжае стыль слоўнікавых артыкулаў да стылю выданняў вучэбнага характару.

Паводле меркавання іспанскіх даследчыкаў, з пункту гледжання прыемаў лексікаграфічнай працы ілюстрацыі могуць выкарыстоўвацца:

- 1) у тым выглядзе, у якім яны прысутнічаюць у базах дадзеных;
- 2) у скарачаным выглядзе, аднак без змен унутры выбранага ў якасці прыкладу фрагменту тэксту;

3) у адаптаваным выглядзе, але без скажэнняў унутры ілюструемага факта;

4) у генерыраваным выглядзе (могуць быць створаны аўтарам слоўніка для таго, каб адлюстравачь яго погляд на пэўныя моўныя факты) (Haensch, Wolf, Ettinger, Werner, 1982, 225).

Нам падаецца, што дадзены падыход можа быць развіты і адначасова некалькі канкрэтызаваны. Мы прапануем на матэрыяле беларускай лінгвістычнай тэрмінаграфіі вылучаць 4 тыпы слоўнікавых ілюстрацый: цытацыя, экзэмпліфікацыя, кластэрызацыя, эксплікацыя.

Цытацыя – выкарыстанне ў якасці ілюстрацый фрагментаў арыгінальных тэкстаў без іх наступнай лексікаграфічнай адаптацыі.

У гэтым выпадку карыстальнік можа быць перакананы, што перад ім аўтэнтчны матэрыял:

ПЛЕАНАЗМЫ (ад грэч. *pleonasmós* – ‘лішак’) – спалучэнні тоесных або блізкіх паводле значэння слоў, з якіх адно ці некалькі лагічна лішнія. Да П. адносіцца, напр, семантычна апуштошанае слова «штука», ужытае ў дачыненні да чалавека. Такое слова звычайна выкарыстоўваецца як адзінка падліку неадушаўленых прадметаў, і таму калі яно звязваецца з назвамі асоб, то надае выказванню камічны эфект: [Верачка:] А ты знаеш [бабуся], колькі я нараджаю? Ты знаеш? Штук восем хлопцаў. [Арына Радзівоўна:] І дочки таксама трэба. [Верачка:] Дачок? Штукі тры хопіць? [Арына Радзівоўна:] Ах, ты шчодрая мая! Ах, ты душэўная мая! Аж восем штук! (А. Макаенак. Верачка.) (Рагаўцоў, 2010).

Недахопам такіх ілюстрацый з’яўляецца верагоднасць адлюстравання ў цытатах не толькі моўнай нормы, але і адхіленняў ад яе.

У тэрміналагічным слоўніку лексікаграфічная эфектыўнасць цытат адваротна прапарцыянальная іх фізічнаму аб’ёму. Па гэтай прычыне многія цытаты з твораў мастацкай літаратуры ў тэрміналагічных слоўніках праходзяць пэўную адаптацыю – найчасцей скарачаюцца і перадаюцца ў адпаведнасці з правіламі правапісу:

АКАЛІЧНАСНАЕ ДАПАЎНЕННЕ – даданы член сказа, які мае азначэнне акалічнасці і дапаўнення, напр.: [Глушэц чым далей, то ўсе болей дзесь на суку за тоўстай хвойй *Рассеўся важна і балбоча*] (Я. Колас); [Промень ясны і ласкавы ў той росцы ззяў красою і вяселкам ткаў кароны] (Я. Колас) (Юрэвіч, 1962).

У арыгінале:

Глушэц чым далей, то ўсе болей // Дзесь на суку за тоўстай хвойй // Рассеўся важна і балбоча, // [А як спявае – плюшчыць вочы, // Тады нічога ен не чуе; // Але не цягам ен такуе, // А робіць часта перарывы, // Тады ўжо чутак ен надзіва, // Тады замры і стой зацяты; // Пачне спяваць – хоць бі з гарматы] (Я. Колас).

[*Срэбралітаю расою // Іх віталі краскі, травы,] // Промень ясны і ласкавы // [У] той росцы ззяў красою // І вяселкам ткаў кароны*] (Я. Колас).

Цытацыя з’яўляецца «кананічным выпадкам» лексікаграфічнай ілюстрацыі. У тэрмінаграфіі ілюстрацыі-цытаты найбольш пашыраны ў слоўнікавых артыкулах, прысвечаных апісанню тэрмінаў стылістыкі, граматыкі, лексікалогіі і пад.

Экзэмпліфікацыя – выкарыстанне ў якасці ілюстрацый спецыяльна сканструяваных (падабраных) прыкладаў, якія належаць аўтару слоўніка.

Такія ілюстрацыі больш даступныя і зручныя ў параўнанні з арыгінальнымі цытатамі і дазваляюць эканоміць слоўнікавую плошчу:

НЯЗВЯЗАНАЯ АСНОВА – такая аснова, якая можа існаваць самастойна, без афіксаў, напр.: [*новы стол, крок, малады*] і г. д. (Юрэвіч, 1962).

САКАННЕ – вымаўленне часціцы-марфемы -ся з цвёрдым гукам [с], г. зн. як [са], уласцівае некаторым беларускім гаворкам: [*мыўса, наеўса, выспаўса*]. (Бірыла, Сцяцко, 1990).

На падставе «Manual of Specialised Lexicography» L. Potgieter атаясамлівае экзэмпліфікаты з прыкладамі-кампетэнцыямі (Bergenholtz, Tarp, 1995, 139; Potgieter, 2012, 263). На думку даследчыка, такія ілюстрацыі дастаткова зручныя пры ўкладанні слоўніка, аднак нярэдка могуць быць стэрэатыпнымі і суб’ектыўнымі (Potgieter, 2012, 263).

Кластарызацыя – (англ. *cluster* ‘гронка, пучок’) – выкарыстанне ў якасці ілюстрацый прыкладаў, якія ў сваёй сукупнасці ўвасабляюць пэўную навуковую класіфікацыю і знаходзяцца ў гіпа-гіперанімічных адносінах да рээстравага слова:

Фігуры дабаўлення – слоўныя канструктыўныя фігуры, заснаваныя на паўтаральнасці моўных адзінак. Да фігур дабаўлення адносяцца анафара, эпіфара, дыяфара, кальцо, анадыпложіс, эпаналепсіс, эпімона, полісіндэтон, шматзлучнікавасць, шматпрыназоўнікавасць, ізакалон, паралелізм, плеаназм, паранамазія, плока, паліптатон, сімплака, падваенне (Булыка, Мінакова, Станкевіч, 2002).

Такім чынам, лексічныя адзінкі анафара, эпіфара, дыяфара, кальцо, анадыпложіс і інш. з аднаго боку ілюструюць паняцце *фігуры дабаўлення*, а з другога боку ў сваёй сукупнасці ўтвараюць гэтае паняцце.

Кластарызацыя візуальна нагадвае экзэмпліфікацыю, аднак ёсць чатыры істотныя адрозненні:

1) пры кластарызацыі кожны з прыкладаў з’яўляецца адсылкай да самастойнага слоўнікавага артыкула ці гіпатэтычна можа ёй быць (напрыклад, слоўнікавыя артыкулы анафара, эпіфара, дыяфара і інш. у (Булыка і інш., 2002));

2) пры кластарызацыі пераважае тэрмінатыўны спосаб увядзення ілюстрацый, пры экзэмпліфікацыі – асіндэтычны;

3) пры кластарызацыі ілюстрацыйныя адзінкі з’яўляюцца тэрмінамі, пры экзэмпліфікацыі – пераважна агульнаўжывальнымі словамі;

4) пры кластарызацыі тэрмінаграф, падбіраючы моўныя адзінкі для ілюстрацыі, абмежаваны (поўнасьцю або часткова) адносінамі паміж паняццямі ў лінгвістыцы, пры экзэмпліфікацыі аўтар можа выбіраць любыя моўныя адзінкі з шэрага падобных (гл. схему).

Кластарызацыя	Крытэрыі	Экзэмпліфікацыя
<input type="checkbox"/> кожны прыклад – адсылка да іншага слоўнікавага артыкула	<input type="checkbox"/> <i>функцыя</i>	<input type="checkbox"/> прыклады не адсылаюць да іншых слоўнікавых артыкулаў
<input type="checkbox"/> пераважна тэрміналыўны	<input type="checkbox"/> <i>спосаб уяўленьня</i>	<input type="checkbox"/> пераважна асіндэтычны
<input type="checkbox"/> пераважна тэрміналогія	<input type="checkbox"/> <i>сфера ўжываньня</i>	<input type="checkbox"/> пераважна агульнаўжывальная лексіка
<input type="checkbox"/> сітуацыйна-прадвызначаны (абумоўлены месцам у сістэме)	<input type="checkbox"/> <i>рэгістр ілюстрацыйных адзінак</i>	<input type="checkbox"/> сітуацыйна-спарадычны (не абумоўлены месцам у сістэме)

Схема. Кластарызацыі і экзэмпліфікацыя ў тэрмінаграфіі

Напрыклад, у (Бірыла, Сцяцко, 1990) слоўнікавы артыкул *кампазіт* уключае прыклады-экзэмпліфікаты, а слоўнікавы артыкул *маўленне* – прыклады-кластарызаты:

КАМПАЗИТ (лац. *componens* – ‘складзенае’) складанае слова: [*ардэнаносец, далягляд, шырокаэкранны, басаноже*].

МАЎЛЕННЕ – 1) вуснае і пісьмовае выкарыстанне мовы з мэтай зносін з іншымі членамі пэўнага калектыву або для ўнутранага маналага. [*Вуснае маўленне. Унутранае маўленне*] <...>.

Відавочна, што прыкладамі ў першым слоўнікавым артыкуле (*кампазіт*) маглі стаць сотні іншых слоў: *двухбаковы, мовазнаўства, шматаблічна* і інш.

У другім слоўнікавым артыкуле (*маўленне*) аўтар вымушаны быў выбраць ілюстрацыі толькі з ключавым тэрмінам у складзе: *вуснае маўленне* (адпаведны слоўнікавы артыкул есць у рээстры), *унутранае маўленне* або – гіпатэтычна – *пісьмовае маўленне, знешняе маўленне, дзіцячае маўленне, літаратурнае маўленне, вобразнае маўленне, аратарскае маўленне* і яшчэ некалькі падобных.

Эксплікацыя – (лац. *explicatio* ‘тлумачэнне’) – выкарыстанне ў якасці ілюстрацый прыкладаў, якія суправаджаюцца сціслым або разгорнутым аўтарскім каментарыем унутры зоны:

АД’ІДЭАЦЫЯ – асэнсаванне слоў па сугучнасці; [назва старажытнарускай меры свінцу *свіння* ўзнікла па сугучнасці з назваю металу *свінец*] (Юрэвіч, 1962).

ПРОЗВІШЧЫ: ІНТЭНСІФАКАТАРЫ КАМІЧНАГА. Пры ўжыванні гаваркіх прозвішчаў (гл. *Прозвішчы*) камічны эфект можа ўзмацняцца пры дапамозе інтэнсіфікатараў (гл. *Інтэнсіфікатары камічнага*). Гэта назіраецца ў наступных выпадках:

а) калі прозвішча (семантыка словаўтваральнай асновы) кантрастуе з яго носьбітам. [напр., асобы, якія належаць да прывілеяваных (чыноўных, арыстакратычных, духоўных і да т. п.) слаёў грамадства ў дарэвалюцыйнай Расіі, могуць мець прозвішчы, апелятыўная семантыка якіх не адпавядае (супярэчыць) сацыяльнаму становішчу гэтых асоб у грамадстве або іх тытулу (званню, рангу) <...>: пані Даміцэля Магільніцкая, ксендз Яхіда, гайдук Франусь Костка] («Панскі гайдук»), [жандарскі палкоўнік Мордасаў, аканом Гулькевіч] («Юнак з Крошына») <...> (Рагаўцоў 2010).

Ілюстрацыі-эксплікаты могуць уводзіцца ў слоўнікавы артыкул у тым ліку і з дапамогай інтрадуктыўнага спосабу – з выкарыстаннем пабочнага слова *напрыклад* (напр.):

СЛОВАФОРМА – марфалагічны варыянт слова; канкрэтнае слова ў яго граматычнай форме; [напрыклад, у словазлучэнні *кніга ў кнізе* бачым дзве С. слова *кніга* – форму назоўнага і форму меснага склону] (Бірыла, Сцяцко, 1990).

Такім чынам, праведзенае даследаванне дазваляе зрабіць шэраг высноў.

1. Ілюстрацыі ў лексікаграфіі ў цэлым і ў тэрмінаграфіі ў прыватнасці дастаткова важныя, паколькі дазваляюць:

а) канцэптуальна дапоўніць інфармацыю ў дэфініцыі (у якасці другаснага фактара семантызацыі);

б) прадэманстраваць характар кантэксту, у якім можа выступаць рэестравае слова;

в) адрозніць адно значэнне ад іншага;

г) ідэнтыфікаваць разнастайныя граматычныя мадэлі і вызначыць сферу тыповых спалучэнняў;

д) акрэсліць сферу выкарыстання рэестравай адзінкі і інш.

2. Акрамя асноўных, слоўнікавыя ілюстрацыі могуць выконваць шэраг прыватных функцый: характарызацыйную (тлумачыць моўную адзінку па-за межамі зоны семантызацыі) і класіфікацыйную (ствараць аснову для пэўнай тыпалогіі). Іншымі словамі, ілюстрацыя ўваходзіць у семантызацыйную сістэму слоўнікавага артыкула і садзейнічае больш поўнаму і правільнаму разуменню значэнняў лексем, г. зн. ілюстрацыйная інфармацыя павінна дапаўняць фактуальную.

3. Паняццю *зона ілюстрацый* можа надавацца розны сэнс у дачыненні да розных слоўнікавых артыкулаў. Іншымі словамі, ілюстрацыі ў розных слоўнікавых артыкулах могуць быць сутнасна рознымі не толькі ў розных выданнях, але і ў межах аднаго слоўніка.

4. Цытацыя найбольш прымальная пры ілюстрацыі тэрмінаў, якія патрабуюць шырокіх аўтэнтчных кантэкстаў, многія з якіх з'яўляюцца ўнікальнымі або прэцэдэнтнымі (слоўнікі стылістычных, лінгвастылістычных, лінгварытарычных тэрмінаў і падобныя аспектыя слоўнікі).

Экзэмпліфікацыя – аптымальны варыянт для агульных інкарпараваных слоўнікаў або аўтаномных выданняў невялікага аб’ёму, якія не прадугледжваюць разгалінаванай метаструктуры.

Кластарызацыя як тып тэрмінаграфічнага параметра мэтазгодная (і пажаданая) у аб’ёмных агульных слоўніках тэрмінаў, паколькі яна дазваляе рэканструяваць у лексікаграфічным выданні ўсю складаную сістэму адносін паміж спецыяльнымі паняццямі розных іерархічных узроўняў.

Эксплікацыя параўнальна неэфектыўная ў тэрміналагічных слоўніках, паколькі яна прыводзіць да размывання межаў паміж рознымі зонамі слоўнікавага артыкула, вынікам чаго з’яўляецца неадпаведнасць стылю выкладу матэрыялу патрабаванням жанру.

5. З ліку даследаваных спосабаў увядзення ілюстрацый, на наш погляд, найбольш абгрунтаванымі з’яўляюцца асіндэтычны і тэрмінатыўны (з улікам спецыфікі рээстравай адзінкі) спосабы, паколькі менавіта яны ў найбольшай ступені адпавядаюць аднаму з асноўных прынцыпаў лексікаграфізацыі – «максімум інфармацыі пры мінімуме месца». Адносна рэгулярна гэтыя спосабы выкарыстоўваюцца пры экзэмпліфікацыі, аднак яны характэрныя і для іншых тыпаў ілюстрацый (з меншай ступенню рэгулярнасці – для эксплікацыі).

БІБЛІЯГРАФІЯ

- Барахоева, Ж.М. (2002). *Типы лексикографической информации в «Словаре лингвостилистических терминов»*: диссертация. Магас: Ингушский государственный университет.
- Бірыла, М.В., Сцяцко, П.У. (рэд.) (1990). *Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў*. Мінск: Вышэйшая школа.
- Булыка, А.М., Мінакова, Л.М., Станкевіч А.А. (2002). *Тэрміналагічны слоўнік. У: Красамоўства ў Беларусі: хрэстаматэя*. Мінск: Універсітэцкае.
- Гак, В.Г. (1998). *Словарь. В: Языкознание. Большой энциклопедический словарь*, 462–464, В.Н. Ярцева (ред.). Москва: Большая Российская энциклопедия.
- Галуза, І.У. (2017). *Этнаграфічныя малюнкi Язэпа Драздовіча. У: Берковские чтения – 2017. Книжная культура в контексте международных контактов: материалы IV Международной научной конференции*, 73–78. Мінск: ЦНБ НАН Беларусі; Москва: Наука.
- Казімірская, Т.А. (2012). *Слоўнік рытарычных тэрмінаў*. Магілёў: Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт.
- Рагаўцоў, В.І. (2010). *Слоўнік пра камічнае: мовазнаўчы аспект*. Магілёў: Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт.
- Семенова, С.Ю. (2019). *О разметке текстовых иллюстраций в прикладном семантическом словаре РУСЛАН. В: Многообразие коммуникации и традиции отечественной лингвистики: материалы конференции*, 44–45, С.И. Гиндин (отв. ред.). Москва: Российский государственный гуманитарный университет.
- Сидоренко, К.П. (2006). *Текстовые иллюстрации в «Словаре церковнославянского и русского языка» (1847 г.)*. В: *Слово. Словарь. Словесность: из прошлого в будущее: к 225-летию А.Х. Востокова: материалы всероссийской научной конференции*, 22–25, В.А. Козырев

- (отв. ред.). Санкт-Петербург: Российский государственный педагогический университет им. А.И. Герцена.
- Судаков, Г.В. (2005). *Иллюстрация в историческом словаре*. В: *Актуальные вопросы исторической лексикографии и лексикологии: материалы Всероссийской академической школы-семинара*, 129–137. Санкт-Петербург: Наука.
- Таміліна, Л.П. (ред.) (2019). *Слоўнік тэрмінаў*. У: *Беларуская мова: вучэбна-метадычны дапаможнік*, 370–376. Мінск: Рэспубліканскі інстытут прафесійнай адукацыі.
- Шерстянникова, Е.А. (2019). *О микро- и макроструктуре «Исторического словаря русской лингвистической терминологии»*. В: *Слово и словарь = Vocabulum et vocabularium: сборник научных статей*, 333–336, Копылов И.Л. (гл. ред.). Минск: Беларуская навука.
- Юрэвіч, А.Л. (1962). *Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў*. Мінск: Міністэрства вышэйшай, сярэдняй спецыяльнай і прафесіянальнай адукацыі БССР.

- Ahmad, K., Fulford, H., Rogers M. (1992). *The elaboration of special language terms: The role of contextual examples, representative samples and normative requirements*. In: *EURALEX'92: Proceedings I-II: Papers submitted to the 5th EURALEX International congress on lexicography*, 139–149. Tampere: University of Tampere, part 1.
- Bergenholtz, H., Tarp, S. (eds.) (1995). *Manual of Specialised Lexicography*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Drysdale, P. (1987). *The Role of Examples in a Learner's Dictionary*. In: *The dictionary and the language learner: Papers from the EURALEX seminar in the University of Leeds*, 213–223, A.P. Cowie (ed.). Tübingen: Max Niemeyer.
- Haensch, G., Wolf, L., Ettinger, S., Werner, R. (1982). *La lexicografía. De la lingüística teórica a la lexicografía práctica*. Madrid: Ed. Gredos.
- ISO 704:2000(E). Terminology Work – Principles and Methods* (2009). Geneva: ISO.
- Laufer, B. (1992). *Corpus-based versus lexicographer examples in comprehension and production of new words*. In: *EURALEX'92: Proceedings I-II: Papers submitted to the 5th EURALEX International congress on Lexicography*, 71–76. Tampere: University of Tampere, part 1.
- Potgieter, L. (2012). *Example Sentences in Bilingual School Dictionaries*. In: *Lexikos 22*, 261–271, D. J. Prinsloo (ed.). Stellenbosch: Buro van die WAT.
- Schaeder, B. (1987). *Germanistische Lexikographie*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Stock, P. (1992). *The cultural dimension in defining*. In: *EURALEX'92: Proceedings I-II: Papers submitted to the 5th EURALEX International congress on Lexicography*, 113–120. Tampere: University of Tampere, part 1.

- Barakhoyeva, Zh.M. (2002). *Тып лексикографічнай інфармацыі ў «Словарэ лінгвістычных тэрмінаў»*: *dissertatsiya*. Magas: Ingushskiy gosudarstvennyy universitet.
- Biryła, M.V., Scjacko, P.U. (red.) (1990). *Slownik lingwistycznych terminów*. Minsk: Vyshejszaja shkola.
- Bulyka, A.M., Minakova L.M., Stankjevich A.A. (2002). *Terminalagichny slownik*. U: *Krasamowstva w Bjelarusi: hrestamatyja*. Minsk: Univjersiteckaje.
- Gak, V.G. (1998). *Slovar'*. V: *Yazykoznanije. Bol'shoy entsiklopedicheskiy slovar'*, 462–464, V.N. Yartseva (red.). Moscow: Bol'shaya Rossiyskaya entsiklopediya.

- Galuz, I.U. (2017). *Etnagrafichnyja maljunki Jazepa Drazdovicha*. U: *Berkovskiye chteniya – 2017. Knizhnaya kul'tura v kontekste mezhdunarodnykh kontaktov: materialy IV Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii*, 73–78. Minsk: CNB NAN Belarusi; Moscow: Nauka.
- Jurevich, A.L. (1962). *Slovník lingvistických terminů*. Minsk: Ministerstva vyšejšaj, sjarednjaj spjeczjalnaj i prafjesijanalnaj adukacyi BSSR.
- Kazimirskaja, T.A. (2012). *Slovník rytaryčnych terminů*. Magiljow: Magiljowski dzjarzhawny wniwersitet.
- Ragawcow, V.I. (2010). *Slovník pra kamichnaje: movaznavchy aspekt*. Magiljow: Magiljowski dzjarzhawny wniwersitet.
- Semenova, S.Yu. (2019). *O razmetke tekstovykh illyustratsij v prikladnom semantičeskom slovarě RUSLAN*. V: *Mnogoobrazije komunikatsii i traditsii otečestvennoy lingvistiki: materialy konferentsii*, 44–45, S.I. Gindin (otv. red.). Moscow: Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet.
- Sherstyannikova, Ye.A. (2019). *O mikro- i makrostrukture «Istoričeskogo slovarja russkoj lingvističeskoj terminologii»*. V: *Slovo i slovar = Vocabulum et vocabularium: sbornik naučnykh statej*, 333–336, I.L. Kopylov (gl. red.). Minsk: Belaruskaya navuka.
- Sidorenko, K.P. (2006). *Tekstovyye illyustratsii v «Slovarě tserkovnoslavyanskogo i russkogo jazyka» (1847 g.)*. V: *Slovo. Slovar'. Slovesnost': iz prošlogo v budušcheje: k 225-letiju A.Kh. Vostokova: materialy vserossijskoj naučnoj konferentsii*, 22–25, V.A. Kozyrev (otv. red.). St. Petersburg: Rossijskij gosudarstvennyj pedagogičeskij universitet im. A.I. Gertsena.
- Sudakov, G.V. (2005). *Illyustratsiya v istoričeskom slovarě*. V: *Aktual'nyje voprosy istoričeskoj leksikografii i leksikologii: materialy Vserossijskoj akademičeskoj shkoly-seminara*, 129–137. St. Petersburg: Nauka.
- Tamilina, L.P. (rjed.) (2019). *Slovník terminů*. U: *Bjelaruskaja mova: vučebna-mjetadychnyj dapamozhnik*, 370–376. Minsk: Respublikanski instytut prafjesijnalnaj adukacyi.